

ARNAVUTLUK'UN ÜÇ SİMGESİ: HACI ETHEM BEY CAMİ, SAAT KULESİ VE İSKENDER BEY HEYKELİ

Ali ÖZKAN*

ÖZET

Arnavutluk'un başkenti Tiran'ın merkez meydanının hangi cephesinden bakılırsa bakılsın üç eserin bir arada olduğu görülecektir. Arnavutluk'un simgesi haline gelen bu üç eser, Ethem Bey Camii, Saat Kulesi ve İskender Bey Heykelidir. Osmanlı Devleti'nden bize miras kalan Ethem Bey Cami, Saat Kulesi İslamiyet ile Türklüğün; İskender Bey'e atfedilen ve Enver Hoca döneminde (1968 yılında) yapılmış olan İskender Bey heykeli ise çoğunlukla Hıristiyanlığın simgesi olarak genel kabul görmüştür.

Söz konusu eserlerin birlikteliği bir yandan Müslümanlık ile Hıristiyanlığın çatışmasının şekilsel görüntüsü şeklinde yorumlanabileceği gibi diğer yandan anılan üç simge eserin aynı mekânda bir arada bulunması dinler arasındaki hoşgörünün ve barışın anlamlı bir göstergesi olarak da yorumlanabilir. Türkler tarih boyunca birlikte yaşadıkları uluslara daima hoş görülü olmuşlardır. Bu hoşgörü Balkanlarda barışın ve geçmişte paylaşılan güzelliklerin garantisidir.

Son günlerde Avrupa'da nüfusun %70 Müslüman olan Arnavutluk'ta başta dini misyonerlik faaliyetleri, şehir girişlerine haç dikme, Hıristiyanlık oranının artırılması yönünde yoğun çalışmalar yapması ülkede çatışma ortamına zemin oluşturmaktadır. Bu durumda bir Srebrenica Katliamı'nın olmayacağını garantisini kimse veremez. Bundan dolayı çatışmayı önlemenin en kesin yolu hoşgördür.

Hoşgörü insanları her şartta birbirlerine yaklaştırır. İnsanların birbirlerini sevmesi ve insanlık değerlerini koruması yalnız aralarında büyük toleransın olması ile mümkündür. Amerika'da 11 Eylül Olaylarından sonra dünyadaki tüm insanlar özellikle dini toleransa ne kadar ihtiyaçları olduklarını anladılar.

Bu kapsamda; Arnavutluk'un bu üç simgesini hoşgörü simgesi olarak kabul edilmeli ve bu düşünce yayın, konferans, toplantı vb. benzeri faaliyetlerle desteklenmelidir.

Anahtar Kelimeler: Ethem Bey Cami, Saat Kulesi, İskender Bey Heykeli, simge, hoşgörü.

* Dr., İzmir Üniversitesi Öğretim Üyesi, El-mek: ali.ozkan@izmir.edu.tr

THE THREE SYMBOLS OF ALBANIA: HACI ETHEM BEY MOSQUE, CLOCK TOWER AND SKENDERBEG STATUE

ABSTRACT

You will see three historical monument together wherever you look from the centre square of the capital city, Tirana, Albania. These three historical monuments which became the symbol of Albania are Ethem Beg Mosque, Clock Tower and Skenderbeg Statue. Inherited from the Ottoman State, Ethem Beg Mosque and Clock Tower were agreed to be the symbol of Islam and Turk wherease Skenderbeg Statue, made in the period of Enver Hoxha(1968) was usually accepted to be the symbol of Chiristianity.

On one hand the unity of socalled historical monument may be interpreted as figural image of Islam and Christianity conflict, on the other hand the three symbol historical monuments, all together in the same square may show a meaningful indicator among the two religions for the sake of peace and tolerance. It was Turks who always have behaved in tolerance to the nations of which she lived together throughout history.

In recent days, all efforts concering the city cross-stitching religious missionary activities and making intensive effort in order to increase the rate of Christianity in Albania of which %70 percent are still Muslim provide a foundation for a sphere of conflict. Nobody gives full guarantee on this case. For that reason the most direct rod map on preventing conflict is tolerance.

Tolerance makes people closer to eachother in all conditions. That people love eachother and protect common values of humanity is only possible to have a great tolerance among themselves. After September 11 Events in America, all people in the world understood how much religious tolerance they need.

In this concern, these three symbols must be accepted in all activities such as conference and meeting and supported continuously.

Key Words: Ethem Beg Mosque, Clock Tower, Skenderbeg Statue, symbol, tolerance.

Giriş

Ataları İlliryalılar olarak kabul edilen Arnavutlar¹ Bronz çağı ve Demir çağının ilk zamanları boyunca Orta Avrupa'da yaşamışlardır. Orta çağda büyük bir İllirya Devleti kuran Arnavutlar kuzeyden gelerek günümüzde Sırbistan, Hırvatistan, Dalmaçya ve Kuzey İtalya'nın bulunduğu topraklara, yani Balkan Yarımadasının batısına yerleşerek yaşamaya başlamışlardır. Arnavutlar, komşu oldukları diğer halklarla, özellikle de, Yunanlılarla yakın ilişki içinde olmalarına rağmen etnik kimliklerini ve dillerini muhafaza etmişlerdir².

1 Elez Biberaj, *Albania-A Socialist Maverick*, London, 1986, s. 10.

2 William M. Sloane, *Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar*, İstanbul, 2008, s. 46.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/2, Winter 2013*

M.Ö. 229'da; Roma İmparatorluğu İlliryahılar'a savaş ilan etmiştir³. Ordularını ilk defa Balkanlara gönderen Romalılar Dures'i ele geçirmişlerdir⁴. İlliryahılar ve Romalılar arasındaki savaş; Roma İmparatorluğu'nun, Adrianlar Krallığı'nı, Epiruslar'ı ve Makedonya'nın tümünü ele geçirmeyi başarana (M.Ö. 167) kadar sürmüştür. Böylece İlliryahılar için Roma İmparatorluğu boyunduruğu altında beş yüzyıllık zorlu bir dönem başlamıştır⁵. M.Ö. 1. yy. ile M.S. 6. yy. arasında Roma hâkimiyeti altında, İlliryalı nüfusun büyük bir kısmı, imparatorluk yönetimi ve kölelik kurumuna dayalı klasik Roma kültürünün etkisi altına girmiştir. M.S. 395'de Roma İmparatorluğu ikiye bölünmüştür. İllirya, Doğu İmparatorluğu'nda kalmıştır⁶.

Arnavutluk 7.yüzyılda Slavların hâkimiyetine girmiştir. 9. ve 12. yüzyılları arasında İllirya topraklarının tamamıyla yabancı güçlerin etkisi altında olduğu görülmüştür⁷. 12. yüzyıl boyunca, iki Norman saldırısı sonucunda tekrar işgal altında kalmış, 7.yüzyılda Arnavutluk'u kontrol eden Slavlar tekrar 14. Yüzyılda da Arnavutluk'a egemen olmuşlardır⁸.

Türklerin Arnavutlar ile bu dönemde ilk teması; 1337'de Bizans İmparatoru III. Andronikos döneminde Arnavutların yaşadığı Epir despotluğunu ele geçirmek için Aydınolu Umur Bey'den yardım istemesi ve Umur Bey'in de İmparatora 2000 asker göndermesi ile başlamıştır⁹. 1389 Kosova Savaşından sonra Arnavutlar, Osmanlı Devletine vergi vermeyi ve asker göndermeyi kabul etmişlerdir. 1435'de, bir devşirme olan ve Osmanlı ordusunda görev alan Arnavut lider Gjergji Kastrioti(İskender Bey) Osmanlı Devleti'ne isyan etmiştir. Söz konusu isyan sonucu yapılan savaşlar bir sonuç vermemiştir. İskender Bey'in 1968'de ölümü ile Arnavutluk'un Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. 1912'de bağımsızlığını kazanmasından sonra 1923'te kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti ile ilişkileri beş yüz yıllık tarihi ve kültürel birlikteliğin getirdiği ortak geçmiş ile birlikte artarak devam etmiştir¹⁰.

Bu tarihi süreçte Arnavutluk'ta Türk-İslam ve Hıristiyanlık kültürüne ait birçok eser meydana getirilmiştir. Bu kapsamda başkent Tiran'da söz konusu eserlerden bazıları adeta başkentle ve hatta Arnavutluk'la birlikte anılmaya başlamıştır. Bu çerçevede, söz konusu eserler arasında Ethem Bey Cami, Saat Kulesi ve İskender Bey Heykeli bulunmaktadır.

Resim 1-Ethem Bey Cami, Saat Kulesi ve İskender Bey Heykeli

3 Lou Giaffo, *Albania: Eye of the Balkan Vortex*, USA, 1999, s. 79.

4 Robert Elsie, *Historical Dictionary of Albania, European Historical Dictionaries, No:42*, Lanham, Maryland and Oxford, 2004, s. XXI.

5 Cemallettin Taşkıran, *Balkanlarda İzlerimiz*, Ankara, 2010, s. 54; Elez Biberaj, a.g.e., s. 11.

6 Yusuf Küpeli, *Tarih İzinde Balkanlar ve ABD*, Ankara, 2000, s. 13.

7 Nuray Bozbor, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk-Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi*, İstanbul, 1997, s. 27.

8 Mario I. Blejer, Mauro Mecagni, Ratna Sahay, Richard Hides, Barry Johnston, Piroška Nagy, Roy Pepper, *Albania: From Isolation Toward Reform*, Washington/Amerika, 1992, s. 3; Tayfun Atmaca, *Krallıktan Cumhuriyet'e Tarihte İz Bırakan Dostluğun Mimarları Zogu ve Atatürk*, Ankara, 2007, s. 26.

9 K. Süsseim, "Arnavutluk", *İslam Ansiklopedisi* Cilt I, İstanbul, 1978, C.I, s. 583.

10 Halil İnalçık, "Arnavutluk'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei", *Fatih İstanbul Dergisi*, Cilt I, Sayı 2, İstanbul, (Temmuz),1953, s.169.

Turkish Studies

Tiran'ın¹¹ merkez meydanında birbirleriyle iç içe bulunan bu üç eserden Osmanlı Devleti'nden bize miras kalan Ethem Bey Cami, Saat Kulesi İslamiyet ile Türklüğün; İskender Bey'e atfedilen ve Enver Hoca döneminde (1968 yılında) yapılmış olan İskender Bey heykeli ise çoğunlukla Hıristiyanlığın simgesini olmuştur. Bununla birlikte, nüfusunun yaklaşık %70'i Müslüman olmasına rağmen sosyalist rejim döneminde, Osmanlı ve Türkiye karşıtları tarafından dikilen İskender Bey Heykeli için özellikle Ethem Bey Camii ve Saat Kulesi'nin hemen yakınında bir yerin seçimi dikkat çekici bulunmuştur¹².

Bugünlerde¹³ Tiran'ın merkez meydanın hangi cephesinden bakılırsa bakılsın bu üç simge eseri, bir arada görmek mümkün olmaktadır. Bu birliktelik Müslümanlık ile Hıristiyanlığın çatışmasının şekilsel görüntüsü şeklinde yorumlanabileceği gibi üç simgenin aynı mekânda bir arada bulunması dinler arasındaki hoşgörünün ve barışın anlamlı bir göstergesi olarak da yorumlanabilir.

1. Hacı Ethem Bey Camii

Tiran'ın¹⁴ geçmişi ile geleceği arasında en önemli köprülerden birini oluşturan Hacı Ethem Bey Camii¹⁵ 18-19 yüzyıllarda Tiran'da inşa edilen sekiz büyük camiden günümüze kadar sağlam olarak ulaşabilen tek Osmanlı camisidir¹⁶. Tiran şehrinin kalbinde, İskender Bey meydanında kurulan caminin yanında bir Saat Kulesi de bulunmaktadır¹⁷. Bu konuda kapsamlı araştırma yapan araştırmacı Machiel Kiel'in notunda caminin inşa tarihi olarak birbirinden çok uzak iki tarih (1794 ile 1820) gösterilmiştir. Diğer araştırmacı Ekrem Hakkı Ayverdi ise Ethem Bey Camii'nin 18.yüzyılın sonuna doğru yerleştirilebileceğini belirtmektedir¹⁸. Böyle iki farklı tarihin olmasında caminin bir inşa döneminden daha fazla bir sürede tamamlanmış olmasındandır¹⁹.

Caminin inşası ile ilgili bilgiler cami duvarlarında Osmanlıca olarak yazılan dört metinden ve az da olsa kuşaktan kuşağa aktararak günümüze kadar ulaşabilen Tiran halkının hatıralarından öğrenilmiştir. Hacı Ethem Bey Camii'nin duvarlarında bulunan metinler incelendiğinde, Ethem Bey Camii'nin temellerinin XVIII. yüzyılın sonlarına doğru²⁰ (1793-1794) Tiran'ın kurucusu

¹¹ Tiran, 1614'te Süleyman Paşa Bargjini tarafından kurulmuştur. (Bkz. Machiel Kiel, *Ottoman Architecture in Albania 1385-1912*, İstanbul, 1990, s. 249; <http://www.misarac.com/PDF/ARNAVUTLUK.pdf>.12.06.2012; <http://benimgezilerim.wordpress.com/2010/04/02/arnavutluk/12.06.2012>); Tiran, 31 Mayıs 1925 yılında Arnavutluk'un başkenti olmuştur (Bkz. Ledita Mezini, "Desingnin "based" on Place Attachment-Tirana Case Study", *1'st International Conference on Architecture and Urban Design Proceeding* (19-21 April- www.icaud.epoka.edu.al), Tiran, 2012, s. 839.)

Tiran Başkent olduğunda; 17,000 nüfuslu ve 3 kilometre karelik bir alana sahip küçük bir yerleşim yeri idi (Bkz. Dorina Pojani, "City Profile Tirana", *Elsevier*, 2010, Tiran, s. 483.)

İkinci Dünya Savaşı yıllarında ise bu nüfus 30000, 1971'de ise 200.000 civarındaydı. (Bkz. Machiel Kiel, *Ottoman Architecture in Albania 1385-1912*, İstanbul, 1990, s. 250.)

¹² Antonia Young, "Religion and Society in Present-Day Albania", *Journal of Contemporary Religion*, Volume:14, No:1, London, 1999, s. 11.

¹³ Tiran'ın camileri, güneş ışıkları aydınlattığında insan mutluluk (huzur) veren, canlı tutkallı boyalardan yapılmış süslemelerle kaplıdır. Arnavutluk'ta gördüğüm şehirlerden hiçbirisi Tiran kadar ilginç özelliklere sahip değildir. (Bkz. A.Degrad, *Souvenirs De LA Haute -Albania*, Paris, 1901, s. 185.)

¹⁴ İran'da kazandığı bir zaferin anısına bu yerleşim yerine Tehran adını verdi; isminin kaynağı bu olan şehrin adı yavaş yavaş bozularak, Türklerde Tiran, Arnavutlarda Tirana olarak değişti. (Bkz. A.Degrad, *Souvenirs De LA Haute -Albania*, Paris, 1901, s. 2008.)

¹⁵ Machiel Kiel, *Ottoman Architecture in Albania 1385-1912*, İstanbul, 1990, s. 251.

¹⁶ Edmond Manashasa, "The Plan Schemes and Interior Elements of the Existing Mosques Built During the Ottoman Empire Period in Albania", *1'st International Conference on Architecture and Urban Designs Proceedings 19-21 April 2012- www.icaud epoka.edu.al*, s. 284.

¹⁷ Machiel Kiel, a.g.e., s. 251.

¹⁸ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Eserleri Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk IV* (4,5,6. Kitap), İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 2000, s. 387-388.

¹⁹ Machiel, Kiel, a.g.e., s. 251.

²⁰ Machiel Kiel, a.g.e., s. 251.

Turkish Studies

Süleyman Paşa Mulleti'nin torunu Molla Bey²¹ tarafından atıldığı, kalan kısmının ise Molla Bey'in oğlu Ethem Bey tarafından XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde(10 Ekim 1820) tamamlandığı anlaşılmaktadır²². Machiel Kiel caminin bitirme tarihini 1822/23 olarak belirlemiştir²³. Ethem Bey Cami ile Saat Kulesi'nin bitim tarihi ile ilgili farklı görüşler de bulunmaktadır. Dorina Pojani ve Adrew Peterson'a göre Cami ve Saat Kulesi 1789 ve 1930 tarihlerinde tamamlanmıştır²⁴.

Resim 2-Ethem Bey Cami Duvarında Bulunan Metinler

Ethem Bey ve babası Mola Bey o dönemde Tiran'da yaşayan önemli siyaset adamları arasında yer almışlardır. Halk tarafından Molla Bey'in, Petrela'da yaşayan Bargjinoli ailesine mensup bir kişi olduğu kabul edilmiştir²⁵. Fransız yazar A. Degrandi ise Molla Bey'in Ahmet Bargjinollit Paşa'nın damadı olduğunu iddia etmiştir. Molla Bey'in vefat ettiği yıl olan 1808'de kadar; Ethem Bey ise 1831 yılına kadar (Toptani Ailesinin yenildiği tarih) Tiran'ın özerk bölge olarak kalması için Kruja'lı Toptani ailesi ve İbrahim Paşa Bushatiliu'ya karşı büyük bir mücadele vermişlerdir. Ethem Bey, şehrin ve kültürel hayatın simgelerinden biri olmuştur. İstanbul'da yüksek eğitimini tamamlayan Ethem Bey, Venedik başta olmak üzere Batı ülkelerini ziyaret etmiştir²⁶. A. Degard ayrıca, Tiran 'da 1900'lü yılların başında küçük bir ibadethaneye sahip elli kadar Katolik ile 2000 kadar Yunan Ortodoks hariç nüfusun geri kalanının tamamı, çoğunluğu Bektaşî veya dervişlere bağlı Müslümanlar bulunduğunu da belirtmektedir.²⁷

Resim 3-Ethem Bey Camii Girişi

Yanya'da bulunan Avusturya konsolosu J.G.Von Hann, Hacı Ethem Bey'in, Kaplan Paşa Toptani'nin Tiran'dan sınır dışı edildiği dönemde derviş kıyafetine bürünerek doğu ülkelerinin büyük bir kısmını gezdiğini belirtmektedir. Tiran halkı Hacı Ethem Bey'in şair olduğunu, Farsça ve Türkçe divanı bulunduğunu söylemektedir; ancak günümüze bu dillerde yazılan bir divan ulaşmamıştır. Bugün sadece Tiran'a ve Tiran halkına ithafın yazılan bir şiiri bulunmaktadır. Bu

²¹ Akçe Hisar –Tiranda bulunan caminin banisinin baba adı kitabesinde Şaban olarak gösterilmiştir.(Bkz. Altan Arslı, *Avrupa'da Türk İzleri II*, Ankara, 2001, s. 235.)

²² Edmond Manashasa, a.g.m., s. 284.

²³ Machiel Kiel, a.g.e., s. 255.

²⁴ Dorina Pojani, "City Profile Tirana", *Elsevier*, 2010, Tiran, s. 483; Andrew Peterson, *Dictionary of Islamic Architecture*, London ve Newyork, 1996, s. 10.

²⁵ Machiel Kiel, a.g.e., s. 255.

²⁶ A. Degrand, *Souvenirs De LA Haute –Albania*, Paris, 1901, s. 212-213; Tayfun Atmaca, "Zamanın Durduğu Mekân Hacı Ethem Bey Camii ve Saat Kulesi", *TİKA Avrasya Bülten*, Ankara, Aralık 2005, s. 17-18.

²⁷ A. Degran, a.g.e., s. 195.

şiiirde Tiran'ı çok seven Hacı Ethem Bey, onu bugünkü Irak'ta bulunan meşhur Kufe²⁸ şehrine benzetmektedir. Şiiirde ayrıca Tiran halkının Krujalıların tahakkümünden kurtulamadıkları için üzüntüsünü de ifade etmektedir²⁹.

Resim 4-Ethem Bey Camii Giriş Kapısı Üzerindeki Süsleme

Tek minareli, tek kubbeli ve ahşap derin bir revağı bulunan³⁰ Ethem Bey Camii³¹, 18.7x16.10 m. ölçüsünde ve dikdörtgen bir temel üzerine inşa edilmiştir. Camii'nin inşasında Tiran'ın doğusunda bulunan *Shtish-Tufine* köyünden getirilen taşlar kullanılmıştır. Camii, 310 m karelik alana sahiptir. Camii etrafında bulunan dört duvarın birbirinden farklı olması, mimarının camii yapımı konusunda yetenekli olduğunu yansıtmaktadır. Caminin iç duvarlarının tüm yüzleri ve kubbe ülkenin başka hiçbir camisinde görülmesi mümkün olmayan süsleyici bir şekilde boyanmıştır. Ethem Bey Camii'sinin ahşap revakları ve içi duvar resimleri ile süslüdür³².

Resim 5-Ethem Bey Camii Giriş Kapısı Üzerindeki Süsleme

Bu boyama şekli Makedonya'da ve Epir'de bulunan boyama şekilleriyle benzerlik göstermektedir. Boyamayı yapan ressamın Pindu Dağlarının Albano-Valachim köylerindenidir. Söz konusu ressamın sadece camileri değil aynı zamanda kiliseleri de boyamaktadırlar. Tiran Ethem Bey Camii boyama şekli Makedonya'da Tetova'da bulunan Alaca Camii'nin boyama şekli ile de benzerlik göstermektedir.³³

²⁸ Kufe şehri ve bütün Irak bölgesi Müslim-gayrimüslim birçok düşüncenin, itikadı fırkaların bulunduğu, itikadla ilgili ateşli tartışmaların yapıldığı rey ehlinin yerleştiği bir şehriydi. Ebu Hanifi'nin yaşadığı yerdir.(Bkz. <http://www.inceseseleler.com/sahsi-meseleler/302-mezhep-imanmız-mam-azam-ne-kadar-tanyoruz.html>.13.07.2012.)

²⁹ Tayfun Atmaca, a.g.m., s. 17.

³⁰ Altan Araslı, *Avrupa'da Türk İzleri II*, Ankara, 2001, s. 235.

³¹ <http://www.msxllabs.org/forum/soru-cevap/276418-bosna-ve-arnavutlukdaki-osmanli-eserleri-nelerdir.html>.12.06.2012.

³² Rüçhan Arık, "Batlaşma Sürecinde Balkan-Anadolu Beraberliği", *Balkanlar'de Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri* (17-19 Mayıs 2000 Şumnu-Bulgaristan), Cilt I, Ankara, 2001, s. 73.

³³ Machiel Kiel, a.g.e., s. 252.

Resim 6-Ethem Bey Camii Giriş Kapısı Üzerindeki Süsleme Resimler

Camii'nin sütun girişi ağaç ve gül motifleriyle ve açık kırmızı-yeşil renkle boyanmıştır. Bu boyama şekli biraz halka özgü olsa da, oldukça etkileyicidir. Doğu sütununda bu boyamanın tarihi olarak Hicri 1238 (M.S. 1822-23) yazılmaktadır.³⁴ Cami, doğu ve kuzey tarafındaki L şeklinde sofa yapılmıştır. Sofanın dış tarafı her biri 2,90 m. uzunluğunda, korintik kapiteli, 0,60, bazı 0,25 m. olan monolit taşları ile yapılmış 16 sütundan oluşmaktadır. Yuvarlak ve güzel işlenmiş bu sütunların üstünde 15 yaydan oluşan bir kemer bulunmaktadır(sütunların 7'si doğuda, 5'i kuzeyde ve 3'ü batıdadır) İslam geleneğine uygun olarak uçlu değil, antik dönemden kalan ve kiliselerin yaylarına benzeyen ve Arnavutluk'ta yaygın olan yarım küre şeklinde yapılmıştır³⁵. Sütunlar üzerinde çok özel bir dekorasyon bulunmaktadır. Sütunlar üzerinde bulunan ağaç yaprakları birbirinden farklıdır. Yerli ustalar tarafından üretilen sütunlar demir teller aracılığıyla bağlanmaktadır Sofa ve cami girişi caminin kuzey tarafında bulunmaktadır.

Resim 7-Ethem Bey Camii ve Saat Kulesi Gece Görünüşü

Dış kapının sol tarafında bulunan ve günümüze kadar ulaşan Hacı Ethem Bey'in mezarı caminin sağ tarafında, Ethem Bey'in eşi olan Balkız'ın mezarı ise sol tarafında bulunmaktadır. Her iki mezarın üstünde bulunan kitabe ve mezar taşı meyve veren ağaç kabartmalarıyla süslenmiştir. Mezar taşlarının üzerinde kitabeler incelendiğinde Hacı Ethem Bey'in ölüm tarihinin Hicri1265(1848) ve 33 yaşında ölen Balkız'ın ölüm tarihi ise Hicri 1260(1844) olduğu anlaşılmaktadır.³⁶

Resim 8-Ethem Bey Camii Kubbesi

Caminin iç kısmında batı tarafında mihrap, mihrabın solunda minber, her ikisinin karşısında ise iki direk üzerinde işlenmiş beyaz taştan yapılmış mahfil bulunmaktadır. Camiye ruhani bir hava verilmek üzere inşa edilen on sekiz pencere, camiye loş bir ışık vermektedir.

³⁴ Machiel Kiel, a.g.e., s. 252.

³⁵ Machiel Kiel, a.g.e., s. 251-252.

³⁶ Machiel Kiel, a.g.e., s. 255.

Mimari açıdan çok güzel olan Ethem Bey Camii'nin kubbesi cami tavanının tümünü kaplamaktadır. Kubbe dışarıdan sekizgen şeklindedir. Cami çatısı çok geniş(1.20 m.) yerel mimari tarzdadır. Caminin en güzel ve zarif kısmı olan minare Dayti dağıyla yarışmak ve gökyüzü ile buluşmak istermiş gibi yükselmektedir. Minare camiden ayrı olup, 2,25 genişliğinde, 2 m. uzunluğunda ve 9 m. yüksekliğinde bulunan bir kule üzerine dayanmaktadır³⁷.

Resim 9-Ethem Bey Camii Minaresi

Minarenin inşa edildiği bina 37 sıra taştan yapılmıştır. Minarede 101 merdiven bulunmaktadır. Güneş ışığının içeriye girmesini sağlayan altı tane küçük penceresi bulunmaktadır. Şerefenin üçlüsü 47x190 cm. olup minareyi süslemektedir.

Resim 10-Ethem Bey Camii Ağaç Süslemeleri

Hacı Ethem Bey Camii'nin sofası, iç ve dış kısmında çok sayıda ağaç, ağaç yaprakları ve değişik meyve resimleri yer almaktadır. Bütün bu resimlerin yanı sıra caminin her tarafında ressamın hayal gücünü gösteren manzara resimleri bulunmaktadır. Söz konusu resimler cami inşası süresince (1821 yılına kadar), caminin sofa kısmında bulunan manzara resimleri ise cami inşaatı bittikten iki sene sonra yani Hicri 1223 yılında yapılmıştır³⁸.

Ana kemerde, bir tepenin üzerine kurulmuş her tarafı ağaç ve evlerle donatılmış bir şehrin resmi bulunmaktadır. Tiran çevresinin ağaçlarla kaplı olduğunu 19. Yüzyıl sonlarına doğru bu şehri ziyaret eden Fransız konsolosu A. Degrand da ifade etmektedir. A Degrand eserinde Tirana şehrinin girişinin çok güzel olduğunu, şehrin her bir tarafında bulunan evlerle geniş bahçelerde dikilen ağaçların ona farklı bir güzellik kattığını söylemektedir³⁹. Sofa duvarında altı tane manzara resmi bulunmaktadır. Bunlardan beşi kuzey tarafındaki duvarlarda bulunmaktadır. Resimlerin hepsinde ırmak ve dere etrafında kurulan evler görülmektedir⁴⁰.

19. yüzyılda Tiran'da bulunan cami ve evler üzerinde de Ethem Bey Camii'nde bulunan resimlerin benzeri bulunmaktadır. Buradan Ethem Bey Camii'nin süslemelerini yapan ustaların da

³⁷ Tayfun Atmaca, a.g.m., s. 18-19.

³⁸ Tayfun Atmaca, a.g.m., s.19-20.

³⁹ A. Degrand, Souvenirs De La Haute Albania, Paris, 1901, s. 185-186 ;Tayfun Atmaca, a.g.m., s.20.(

⁴⁰ Tayfun Atmaca, a.g.m., s. 20.

yerli olabilecekleri tahmin edilmektedir. Konuyla ilgili olarak Mihael Kiel, ustaların Pindi'li Ulah-Arnavut olabileceklerini iddia etmektedir⁴¹.

Resim 11-Ethem Bey Camii Süslemeleri

H.1208/M.1793-1794 yıllarında Hacı Ethem Bey tarafından şehir merkezinde moloz taşla tek kubbeli olarak inşa edilmiştir. Revaklar, H.1238/M.1822-1823 caminin iki dış cephesine bitişik şekilde yapılmıştır. Tek kubbeli caminin zarif, tek şerefeli bir minaresi vardır. Harime giriş kapısının ve son cemaat yerine giriş kapısının üzerinde yer alan iki tane kitabesi vardır. Duvarlar, tavan, sütunların üst kısımları; manzara, evler, gemiler, çiçekler, meyveler gibi resimlerle kaplıdır. Ahşap mihrap orijinaldir; fakat yağlı boya ile boyalıdır. Ahşaptan yapılan kadınlar mahfili kalem işi süslemelerle bezelidir. Son cemaat yeri kalın camlarla kapatılmış ve kapalı mekân haline dönüştürülmüştür. Ethem Bey Camii, mimarisi bakımından Osmanlı dönemi Türk yapı sanatı usullerine uygun olmakla beraber içi ve hatta dışındaki aşırı kalem işi renkli bezemelerle Balkanlar'da çok yaygın olan bir sanat anlayışına ve zevkine işaret eden bir yapıdır⁴². Ethem Bey Camii, Balkanlarda bulunan Travnik ve Kalkandelen'de bulunan içi ve dışı kalem işi çeşitli çiçek ve manzara figürleri süslenmiş camilerin üçüncüsü ve en büyüğüdür⁴³.

Resim 12-Ethem Bey Camii Süslemeleri

Arnavutluk'un bağımsızlığını kazandığı 1912'den itibaren başta Kral Zogu dine karşı gelmiştir. Zogu'dan sonra iktidara gelen Enver Hoca döneminde, Arnavut halkının ibadet ve vicdan özgürlüğü hiçe sayılarak cami ve kiliselerin büyük bir kısmı yıkılmış veya müze, spor salonu vb. maksatlar için kullanılmıştır. Bu kapsamda; Tiran'da Enver Hoca iktidara gelmeden önce 27 olan cami sayısı yığılırılarak 7'ye düşürülmüştür.⁴⁴ Ancak Ethem Bey Camii sahip olduğu sanat ve mimari değerlerinden dolayı II. Dünya Savaşı'ndan sonra kültürel anıt ilan edilmiştir. Bu durum Ethem Bey Camii'nin Enver Hoca döneminin camiler hakkındaki olumsuz uygulamadan ve yıkılmaktan kurtulmasına da sebep olmuştur. Hacı Ethem Bey Camii 1967-1990 yılına kadar müze olarak kullanılmıştır⁴⁵.

⁴¹ Machiel Kiel, a.g.e., s. 257; Tayfun Atmaca, a.g.m., s.20.

⁴² Machiel Kiel, a.g.e., s. 252; <http://www.vgm.gov.tr/icerikdetay.aspx?Id=13612.06.2012>.

⁴³ <http://www.misarac.com/PDF/ARNAVUTLUK.pdf12.06.2012>.

⁴⁴ Antonia Young, a.g.m., s. 11.

⁴⁵ Machiel Kiel, a.g.e, s. 252; Tayfun Atmaca, a.g.e., s.17.

Bir başka deyişle, özellikle komünizmin en koyu ve kesif düşüncelerin tatbik etmesi yüzünden dine şiddetle karşı olan Enver Hoca ise bütün camilerin kökünü kazımış, medrese, han ve hamam gibi eserleri yıktırılmış, numune olarak % 0,2-0,3(binde 2-3)oranında eser kalmıştır. Bunlar arasında eski Osmanlı konakları, evleri, Arnavut eseri olarak gösterilip o yolda propaganda yapıldığından ayakta bırakılmıştır⁴⁶.

Bu dönemde Arnavutluk'a girmek, girilse de fotoğraf çekmek, eserler üzerinde çalışmak mümkün olmamıştır. Araştırmacı Machiel Kiel gibi kendisini gizlemeyi başaran, Osmanlı mimarisinin aşığı bazı kişiler, tek tek ve kenarda köşede kalmış eserler üzerinde malumat toplayabilmişlerdir⁴⁷. 3 Ekim 1951 tarihli New York Radyo haberine göre; Arnavutluk'un totaliter zümre tarafından idare edildiğini, istenilen kimsenin derhal idam edilebildiğini veya ortadan kaldırılabilirdiğini belirtilmiştir⁴⁸. Enver Hoca'nın bu katı tutumuna rağmen Arnavut halkı dinsizleşmemiştir. Enver Hoca kendisine yönelik dini ve diğer karşı hareketleri önlemek için türlü tedbiri almaktan, muhalifleri tasfiye ettikten geri kalmamıştır. Bu tedbirlerden ilginç olanı komünist mahkemelerce verilecek kararların temyize gidemeyeceği olmuştur⁴⁹.

Enver Hoca Sovyetler Birliği'nin 1968 yılında Çekoslovakya'ya müdahale ederken Çeklerden gelen *müdahale isteğini* bir bahane olarak öne sürerek Arnavut halkına uyguladığı baskıları artırarak devam ettirmiştir⁵⁰. Bu baskılar söz konusu ibadet yerlerinin değişik maksatlar için kullanımında halkın suskun kalmasına neden olmuştur⁵¹.

Resim 13-Ethem Bey Cami

Hacı Ethem Bey Camii'nin yenileme çalışmaları ile yakından ilgilenen Arnavut sanat tarihçileri A. Meksi ve Gj. Frasheri yapmış oldukları değerlendirmede "*Mimari açıdan ele alındığında, Ethem Bey Camii taşıdığı değerlerden dolayı 15-19 yüzyıllarda Arnavutluk'ta inşa edilen İslami eserler arasında önemli bir yer tutmaktadır. Camide çok sayıda pencerenin bulunması bölge geleneklerinin arasında bulunmaktadır. Caminin iç kısmı (ibadet yeri) küp şeklindedir. Her iki tarafta bulunan alan eşittir. Duvarları küp ucuyla bağlayan yer (duvarın en üst bölümü) koyu renkle yapılmıştır. Koyu renk her iki unsuru birbirinden ayırmak üzere kullanılmıştır. Minber ve mihrap yerlerinde kullanılan şık renkler ve mükemmel ölçüler cami iç ortamına samimi ve sıcak bir hava kazandırmaktadır*"⁵².

⁴⁶ Tiran'da Ethem Bey Camii, Hamam, Saat Kulesi ve 18 ve 19.yüzyıla ait bazı evler kalmıştır.(Bkz. Altan Araslı, *Avrupa'da Türk İzleri II*, Ankara, 2001,s. 240.)

⁴⁷ Ekrem Hakkı Ayverdi, a.g.e., s. 387, 422.

⁴⁸ *Ayin Tarihi*, Basın ve Yayın Genel Müdürlüğü, 1-31 Ekim 1951, Sayı:215.

⁴⁹ *Hürriyet Gazetesi*, 09 Mart 1951, s. 3.

⁵⁰ *Cumhuriyet Gazetesi*, "Arnavutluk'un Yeni Anayasası Ülkeye Yabancı Birlik Çağrılmasını Yasaklıyor", 30 Aralık 1976, s. 3.

⁵¹ <http://arnavutluk tarihi.blogspot.com/2011/08/ethem-bey-camii.html>12.06.2012.

⁵² Tayfun Atmaca, a.g.m., s. 20-21.

Resim 14-1800'lerde Ethem Bey Camii: İngiliz Ressam Edward Lear tarafından yapılmıştır.(Arnavutluk Ulusal Müzede bulunmaktadır)

Sonuç olarak; Ethem Bey Camii sahip olduğu mimari tasarımı, şık beyaz minaresi, kubbesi ve cami iç ve dış kısmında bulunan süslemeleriyle sadece Arnavutluk'ta değil Balkanlarda bulunan en güzel cami ve eserler arasında yer almaktadır.⁵³

2. Saat Kulesi;

Saat Kulesi⁵⁴, Hacı Ethem Bey'in imzasını taşıyan diğer bir eserdir. Söz konusu saat kulesi, şehrin merkezinde İskender Bey Meydanı'nda bulunan Ethem Bey Camii'nin yanındadır. Osmanlı'nın batılılaşma dönemine denk düşen bu tarih hem Balkan, hem de Anadolu şehirlerinde saat kulelerinin yapılmaya başlandığı yılları göstermişti⁵⁵.

Resim 15-Saat Kulesi

Saat kulesinin inşası Ethem Bey caminin inşası tamamlandıktan, yani 1820'den sonra Ethem Bey'in servetiyle başlatılmış, bölge halkının yardımlarıyla bitirilmiştir⁵⁶. Saat Kulesi Ethem Bey Camii'nin güneydoğu tarafında ve ona 20 m. uzaklığında, kare şeklinde(3.68 mx3.60 m) piradimal külahlı olarak tasarlanmış ve camide kullanılan taşların aynısıyla yapılmıştır. Kulenin iç kısmı 1.72x1.71 m. genişliğindedir. Saat Kulesi'nin gövdesi iki bölüme ayrılmaktadır. Bunun altında yuvarlak saat kadranlarının bulunduğu yuvarlaklar bulunur. Kulenin bu bölümünün 1928'de tamiri sırasında saat kadranları da Latin rakamlı hale getirilmiştir. Saat köşkünün altında kuleyi çepeçevre dolanan bir balkon bulunur. Balkona her cepheden yuvarlak kemerli kapılarla çıkılır.

⁵³ Tayfun Atmaca, a.g.m., s. 21.

⁵⁴ Arnavutluk'ta toplam sekiz adet saat kulesi vardır. Bunlardan Elbasan ve Kravaje saat kuleleri kitabelidir. Kravaje'nin kitabesinde yalnız tarih yazılıdır. Arnavutluk'ta ki en eski saat kulesi Elbasan'daki kuledir. Buradaki kuleler uzunluklarıyla dikkat çekmektedirler.(Bkz. Hakkı Acun, a.g.e., s. 260.)

⁵⁵ <http://www.msxllabs.org/forum/soru-cevap/276418-bosna-ve-arnavutluktaki-osmanli-eserleri-nelerdir.html>. 12.06.2012.

⁵⁶ Ledita Mezini,"Desingnin "based" on Place Attachment-Tirana Case Study", *1'st International Conference on Architecture and Urban Design Proceeding 19-21 April-www.icaud.epoka.edu.al*, Tiran, 2012, s. 837-844.

Turkish Studies

Balkon altındaki gövdenin içi mazgal pencerelerle aydınlatılır. Kuleye yuvarlak kemerli bir kapıyla girilir. Kapı çevresi dikdörtgen bir çerçeve ile çevrilmiştir⁵⁷.

Resim 16-Saat Kulesi

İki katlı sayılabilen kulenin çanının asıldığı bölümün külahı, ortada ikişer sütuna, köşelerde kare ayaklara oturur. Bu bölümden biri yerden balkona kadar ışığı içeriye girmesin sağlamak üzere pencerelerle donatılmıştır. Saatin bulunduğu bölüme balkon denilmektedir. Balkondan kule zirvesine kadar olan kısım 6.37 m. yüksekliğindedir. Balkon merdivenlerde bulunan dört kapı ile bağlanmaktadır. 1928 yılında kulenin üst kısmı tamir edildiğinde eski saatin yerine Tiran Belediyesi tarafından Almanya'dan yeni bir saat getirilerek eski saat ile değiştirilmiştir⁵⁸. Bu saat de 2. Dünya Savaşı sırasında hasar görmüş, yerine Roma rakamlarından oluşan yeni bir saat getirilmiştir. Söz konusu saatte 1970 yılında Çinlilerin yaptığı başka bir saatle değiştirilmiş ve günümüze kadar gelmiştir. Saat Kulesine 1981 ve 1999 yıllarında yenileme yaptırılmıştır⁵⁹.

Resim 17-Saat Kulesi Penceresi

Saat kulesi zamanın göstermesinin yanı sıra din ve devlet işlerinin ayrılmasında Devlet Dairesinin ezan saati yerine Batı'da olduğu gibi Güneş saatiyle çalışma düzeninin oluşturulmasına neden olmuştur. Bu kuleler ayrıca Osmanlı Devleti döneminde ulu camiler etrafında gelişen şehir, düz yerleşim yerlerinde, saat kuleleri meydanlarda yer alarak Avrupa'da ki meydan geleneğinin bu şekilde Osmanlı coğrafyasını da taşımışlardır⁶⁰.

⁵⁷ Hakkı Acun, *Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri*, Ankara, 2011, s. 116.

⁵⁸ Tayfun Atmaca, a.g.m., s. 21.

⁵⁹ <http://arnavutluktarhi.blogspot.com/12.06.2012>.

⁶⁰ Hakkı Acun, a.g.e., s. 260.

3. İskender Bey Heykeli

Resim 18-Saat Kulesi Penceresi

Enver Hoca iktidara gelince gücünü muhafaza etmek için kendine iki büyük lider seçmiştir. Birincisi İskender Bey ikincisi ise Sovyet lider Josef Stalin'dir. Enver Hoca ulusal bir kahraman yaratmaya ve bu kahramanı gündemde tutmaya çalışmıştır. İskender Bey'den sonra Arnavutluk'ta güçlü bir lider olmadığını fark eden Enver Hoca O'nun ölümünün beş yüzüncü yıldönümünde, 1968'de, Odhise Paskali'ye dökme bronzdan 11 metrelik (36 feet) heykelini yaptırarak⁶¹ diktirmiş ve böylece O'na olan vefa borcunu ödediğini düşünmüştür. Enver Hoca Josef Stalin için de Tiran'da heykel diktirmiştir. Bu heykel Aralık 1990'da kaldırılmıştır⁶².

Resim 19-İskenderbey Heykeli(17.07.2012 tarihinde çekilen bu resimde İskenderbey Heykeli'nin onarımda olduğu tespit edilmiştir☺)

Kendisini yaşadığı dönemin İskender Bey'i olarak gören ve bu konuda sürekli propaganda yapan Enver Hoca, Hıristiyan topluluklardan ve devletlerden de destek görmüştür. Başta Venedik olmak üzere Batı; İskender Bey'i Osmanlı'yı Arnavutluk'ta 25 yıl durduran kahraman olarak yansıtmıştır. Enver Hoca'nın bu düşünceye sahip çıktığı ve İskender Bey'i kutsadığı düşünülmüştür. İskender Bey'e gelince o, Ortodoks olarak doğmuş, Müslüman olarak yaşamış ve Katolik olarak ölmüştür.⁶³

Arnavutluk'ta 500 yıl süren Osmanlı egemenliğini ve Türk halkıyla olan kültürel bağını içine sindiremeyen dış güçler ve sosyalist rejim Arnavutluk halkının tarihi ve kültürel dokusuyla hiç bağdaşmayan İskender Bey⁶⁴'in heykelinin Enver Hoca tarafından Arnavut halkının İslamiyet

⁶¹ [http://en.wikipedia.org/wiki/Skanderbeg_Monument_\(Tirana\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Skanderbeg_Monument_(Tirana))12.06.2012.

⁶² http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_statues_of_Stalin#Albania15.07.2012.

⁶³ Antonia Young, "Religion and Society in Present -Day Albania", *Journal of Contemporary Religion*, Volume:14, No:1, London, 1999, s. 5-16.

⁶⁴ Asıl adı Gergi Kastrioti olan İskender Bey Osmanlı Devleti'nde devşirme olmuş ve uzun süre Osmanlı'ya hizmet ettikten sonra isyan ederek dağa çıkmış ve Papa'nın da desteğini alarak 1443/1468 yılına kadar Osmanlı'ya karşı savaşmıştır. Papa Hıristiyanlığın önündeki engeli kaldırmaya yönelik gayretlerinden dolayı İskender Beyi övmüştür. İslamiyet'in İtalya ve ötesine gidişinin önündeki tek engelin İskender Bey olduğu yönünde sıkça propaganda yapılmıştır.(Bkz. Neil Olson, *Albania-An Oxham Country*, İngiltere, 2000, s. 18.)

ve Türklük bağlarını zayıflatmak ve toplumu farklı bir yapıya dönüştürmenin bir aracı olarak dikildiği düşünülmüştür⁶⁵.

Resim 20-Saat Kulesi Penceresi

Hıristiyan Arnavutların ve sosyalist rejimden kalan bürokratların Batı dünyasına girmek isteyen Arnavutlara, Osmanlı'yı ve Türkiye'yi kötü gösterme çabası içinde oldukları gözlenmektedir. Bununla birlikte, Arnavutluk halkının belli bir kesimi, tarihten gelen güçlü bağlar sebebiyle Türklere karşı sevgi dolu bir bakış açısı beslemekte ve dolayısıyla Türklere de aynı sevgi ve ilgiyi görmek istemektedirler. İki devlet arasında güçlü sevgi bağı olmasına rağmen sosyalist rejim döneminden kalma ders kitaplarında Osmanlı'yı zorba ve işgalci olarak gösteren metinler, iki ülke arasında Arnavut gençlerle oluşturulacak köprünün sağlam temellere oturmamasına vesile olacaktır.

4. İslam- Hıristiyanlık Çatışmasını Yeniden Canlandırma

Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra, İslam dininin en kudretli savunucuları ve İslam medeniyetinin de en büyük temsilcileri olmuşlardır.⁶⁶ Nitekim 2001-2002 yılları arasında Pakistan Kurmay Kolejinde öğrenim esnasında, Okul Komutanı beni uluslar arası bir ortamda diğer subaylarla tanıştırtırken *İslamiyet'i dünya dini yapan milletin evladı hoş geldin* diyerek bu sözün geçerliliğini bir kez daha ifade etmiştir.

Arnavutluk; 1912'de Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını kazanırken Ortodoks⁶⁷ etkisinde kalmayarak hareket eden ve hala Avrupa'da nüfusunda Müslüman çoğunluğun olduğu tek ülkedir⁶⁸. Dini hoşgörünün en üst seviyede olduğu bu ülkede özellikle Batı kaynaklı misyonerlik faaliyetleri sonucu bu yapının bozulmasına yönelik çalışmaların her geçen gün arttığı gözlemlenmiştir. Arnavutluk, hoşgörüyü tüm Balkan ülkeleri gibi Osmanlı Devleti büyük hükümdarı Fatih Sultan Mehmet'ten öğrenmiştir. Fatih İstanbul'u kuşatması sırasında Rumların, *Katolik şapkası görmektense Türk sarığı görmeyi*⁶⁹ tercih etmeleri ve İstanbul'u fethettikten sonra da Hıristiyanlara canlarını ve mallarının emniyetle olduğunu, kendi inançlarını, ibadetlerini ve geleneklerini serbestçe yerine getirebileceklerini ilan etmesi Osmanlı yönetiminin hoşgörüsünden kaynaklanmaktadır⁷⁰. Fatih Hıristiyan-İslam çatışmasını başlangıçtan itibaren engel olmak amacıyla her caminin yanına bir Ortodoks kilisesi yapılmasını müsaade etmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş tarihini yazan H.A. Gibbons Osmanlı'yı tanımlarken "*Osmanlılar hoşgörülerini ister siyaset, ister iyi niyet, isterse kayıtsızlık neticesinde meydana gelmiş olsun; şu gerçeğe itiraz edilmez: Osmanlılar, yeni zaman içinde devletlerini kurarken dini hürriyet ilkelerini temel taşı olmak üzere koymuş ilk millettir*" demiştir. Osmanlı Devleti'nin dini çatışmadan uzak bu

⁶⁵ <http://benimgezilerim.wordpress.com/2010.04.02/arnavutluk/12.06.2012>.

⁶⁶ Salim Koca, "Türkler ve İslamiyet", *Erdem Dergisi*, Cilt:8, Sayı:22, Ankara, 1996, s. 263.

⁶⁷ Arnavut Ortodoks Kilisesi 13 Şubat 1929 tarihinde Fener Rum Patrikhanesi ile ilişkisini kesmiştir. Arnavutluk'ta ki Ortodoks Cemaati din birliğiyle Yunanlıların ve Patrikhanenin az çok nüfusu altında bulunmuştur. Yunanlılar ırk birliği derecesinde gördükleri kilise bağdaşlığından istifade etmek ve böylece bir gün Arnavutluğu ele geçirmeyi düşünmüşlerdir (Bkz. BCA, Fon Kodu:03010,Kutu No:233, Dosya No:570, Belge No:12.)

⁶⁸ Antonia Young, a.g.e., s. 7.

⁶⁹ Mehmet Sağlam, "Geleneksel Türk Hoşgörüsü", *Erdem Dergisi*, Cilt:8,Sayı:23, Ankara, 1996, s. 362.

⁷⁰ Abdurrahman Küçük, *Dini Azınlıklar ve Türk Hoşgörüsü*, Ankara, 2010, s. 306.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/2, Winter 2013

hoşgörülü ve adaletli idaresi, kısa zamanda Avrupa ülkelerinde büyük yankılar yapmış, Hıristiyan dünyasındaki kısır çekişmelerden şikâyetçi olan ve Hıristiyanlıkta reform isteyen ünlü Alman din adamı Martin Luther dahi Türk adaletinin ve hoşgörüsünün Almanya'ya gelmesini istemiştir. Arnavutluk bu konuda en şanslı uluslardan biri olarak Osmanlı'nın hoşgörü şemsiyesi altında 500 yıl geçirmiştir⁷¹.

İnsan ve toplum hayatı açısından din ve siyaset, her biri kendisine özgü alana ve hususiyetlere sahip birbirini etkileyen, birbiriyle ilişki içerisinde olan iki önemli olguyu teşkil etmiştir. Haçlı seferlerinden modern dönemlere ve günümüze gelinceye kadar Batı'nın İslam dünyasına yönelik strateji ve politikalarında din konusu her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. Özellikle son iki yüz yılda Batı devletlerinin Doğu ülkeleriyle ve özellikle de İslam dünyası ile olan ilişkilerinde oryantalist ve misyonerlik hareketleri stratejinin bir parçası olarak görülmüştür.⁷²

Oryantalistlerin birçoğu, aynı zamanda Katolik ve Protestan kiliselerle bağlantı içerisinde olmuştur. Batı sömürgeciliğinin hedef aldığı ve bir şekilde hâkim olduğu ülkelerde o bölgelerin dini, kültürü, tarihi, coğrafyası, toplum yapısı ve insanı üzerinde oryantalizm adına akademik çalışmalar yapılırken, diğer taraftan misyonerlik faaliyetleriyle de o bölgelerin Hıristiyanlaştırılması hedeflenmiştir. Bundan dolayı, misyonerlik saf bir dini tebliği hareketi olarak değil, Batı kolonyalizmine destek veren politik bir hareket olarak algılanmıştır⁷³. Bu süreç küreselleşen dünyada artarak devam etmektedir. Bu durumda ötekileştirme yani Müslüman ve Hıristiyan ayırıştırması başta Balkan ve Ortadoğu coğrafyasında hoşgörüyü yok saymıştır.

Tarihinde dini nedenlerden dolayı halkı arasında ciddi bir problem yaşamayan Arnavut halkı, İslam-Hıristiyan çatışması düşüncesi ile yeni bir yapıya büründürölmek istenmektedir. Bu kapsamda, Arnavutluk'un tek ve en büyük hava alanına *Mother Terasa*⁷⁴ ismi verilerek ölkeye hava yolu ile giren bir yabancıdan daha başlangıçtan itibaren Arnavutluk'u bir Hıristiyan ölkö olarak görmesi sağlanmaya çalışıldığı düşünölmektedir.

Resim 21-Mother Teresa.

Ayrıca, Arnavutluk'u karayoluyla ziyaret eden birinin sıkça karşılaşılabileceği bir diğer manzara ise büyük küçük demeden yerleşim yerlerinin giriş veya çıkışlarına çok uzak mesafelerden bile görölebilecek şekilde Haç heykelleri dikilmesidir. Burada da amaç aynıdır. Görsel olarak yerli ve yabancı vatandaşları Hıristiyanlığın yayılması açısından etkilemek ve o bölgenin bir Hıristiyan bölgesi veya yerleşim yeri olduğu kanısını vermek istenildiği kıymetlendirilmektedir.

⁷¹ Mehmet Saray, *Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü, Atatürk ve Laiklik*, Ankara, 2002, s.36-39.

⁷² Mehmet Nuri Yılmaz, "İslam Türk Kültüründe ve Anadolu'da Dini Müsamaha", *Erdem Dergisi*, Cilt:8, Sayı:22, Ankara, 1996, s. 20..

⁷³ Talip Özdeş, "Din-Siyaset İlişkisi ve İslam Dünyası", *Stratejik Düşünce*, Yıl:3, Sayı:31, Ankara, Haziran 2012, s. 37-39.

⁷⁴ Asıl adı Agnes Conxha Bojaxhiu olan Mother Teresa, 26 Ağustos 1910'de Makedonya'nın Üsküp şehrinde doğmuş v 1997'de Hindistan ölmüştür(Bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/File:MotherTeresa_094.jpg) 12.06.2012.

Resim 22-Şehir ve Yerleşim Yeri Girişlerine Dikilen Haç İşareti(Himare dağlarında Haç heykeli(http://www.123rf.com/photo_11813212_memorial-roadside-with-christian-cross-on-albanian-mountain-near-himare.html.12.06.2012.)

Arnavutluk'ta Hıristiyanlığın oran olarak artmasını sağlayacak faaliyetler bununla da kalmamaktadır. Ülkede bulunan misyonerler vasıtasıyla her ev, her köy, her şehir kapı kapı dolaşarak İncil'in İngilizce ve Arnavutça kopyaları bedelsiz verilmektedir. Bu düşünce Arnavutluk'un laik yapısına aykırıdır. Arnavut vatandaşı kendisini ne şekilde etkilemek isterse istesinler ruhlarında yaşattıkları huzur, güven ve barış ortamı İslam ile Hıristiyanlığın şekilsel ve simgesel olarak birlikteliğidir. Nitekim bu düşünceyi Enver Hoca'nın kırk yıl süren dikta yönetimi ve dine karşı tavrına rağmen değiştirmedeği görülmektedir. Çünkü Arnavut halkının zihninde İslam-Hıristiyan çatışması yerine Osmanlı Devleti döneminde olduğu gibi uyum içerisinde ve bir arada yaşamak düşüncesinin bulunduğu düşünülmektedir.

Arnavutluk'ta bir taş yerinden oynasa Türkiye'nin bunu bilmesi ve o taşın oynamasının kendi milli menfaatlerimize ne derecede etkili olacağını hesaplaması gerekmektedir. Arnavutluk'ta halen bazı maksatlı kesim tarafından sürdürülmek istenen İslam-Hıristiyan çatışmasına meydan vermemek ve Arnavutluk ile tarihten kaynaklanan örf-adet birlikteliğimizi sağlamak amacıyla öncelikle ülkede bulunan Türk-İslam eserlerine de sahip çıkılmalıdır. Bu eserler Türk-İslam düşüncesinin, birlikte paylaştığımız ortak geçmişimizin köprüleridir. Bu kapsamda; Başbakanlık Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) ile başlatılan ve aşağıda adları bulunan yenileştirme faaliyetlerine hız vermek önemli bir gerçeği ve gerekliliği yansıtmaktadır.⁷⁵

4.1 Yenileştirme Faaliyetleri:

4.1.1. Şehri Kale Camii: Tiran'dan yaklaşık 25 km uzaklıkta bulunan Preze Kalesi 15. yüzyılın başında Arnavutluk'un önde gelen feodal ailelerinden Topia Ailesi tarafından yaptırılmıştır. Kale, 1528-1547 yılları arasında Osmanlılar tarafından genel bir onarımdan geçmiş ve Preze Kalesi Camisi 1547 yılında kale surlarının içinde inşa edilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yıkılan Cami'nin minaresinin aslına uygun bir şekilde inşa edilmesi öngörülmüştür.

4.1.2. Kruja Şehri Murat Bey Camii: Kruja şehrinin merkezinde olan Cami 1534 yılında inşa edilmiştir. Mimari özellikleri yakın coğrafyada inşa edilen diğer Camilere de esin kaynağı olan Murat Bey Camisi 1837 yılında genel bir onarımdan geçmiştir.

4.1.3. Berat Şehri Kurşunlu Camii: Şehir merkezi yakınında bulunan Cami, 1554 yılında inşa edilmiştir. Arnavutluk Cumhuriyeti Tarihi Eserler Enstitüsü tarafından 1977-1978 yılları arasında yenileme yapılmış ve 1990 yılına kadar müze olarak kullanılmıştır.

4.1.4. Elbasan Şehri Nazire Camii: Elbasan'da bulunan Caminin, 1599 yılında inşa edilmiştir. Proje kapsamında Caminin yıkılmış olan minaresinin yerine, aslına uygun bir minare inşa edilmesi öngörülmüştür.

⁷⁵ <http://www.tika.gov.tr/haber/arnavutluk-cumhuriyetinde-bulunan-osmanli-donemine-ait-5-caminin-yenileme-projeleri-arnavutluk-cumhuriyeti-tarihi-eserler-enstitusu-bilimsel-konseyinde-onaylandi/229>

4.1.5. Korça Şehri İmrahorlu İlyas Bey Camii: Korça'nın merkezinde bulunan Camii, 1496 yılında İmrahorlu İlyas Bey tarafından inşa edilmiştir. 1572-1573 yılları arasında Caminin ana kubbesi kurşun ile kapatılmıştır. Camide 1833-1834 yılları arasında genel bir onarım gerçekleştirilmiştir. 2008 yılında, Arnavutluk Tarihi Eserler Enstitüsü tarafından yıkılan minare yerine aslına uygun yeni bir minare inşa edilmiş ve yenileme çalışması yapılmıştır.

5. Hoşgörünün Sembolleşmesi

Prof. Dr. Mehmet Demirci *hoşgörüyü* sözlüklerde her şeyi anlayışla karşılamak, olabildiği kadar hoş görme hali şeklinde tarif etmektedir. Prof. Demirci *hoşgörü* kelimesinin müsamaha, tesamuh, tolerans kelimelerine karşılık olarak da kullanıldığına değinmekte ancak ifade gücü olarak onlardan daha ilerde olduğunu beyan etmektedir. Çünkü Demirci'ye göre, müsamaha ve toleransta, görmezlikten gelmek ve katlanmak, tahammül etmek gibi ince ayrımlar da vardır. Hoşgöründe ise, bunları da aşarak düpedüz hoş görmek, hoşnut olmak, iyi bulmak söz konusudur. Yani hoşgörü, daha yüksek bir ruh halini ve üstün ahlak tavrını ifade edebilmektedir.⁷⁶

Prof. Dr. Sadık Tural'a göre hoşgörü *Farklı düşünüp, farklı davrananı anlamaya çalışmak, anlayabildikten sonra da milli birlik ve bütünlükten ısrarlı bir sapma, sapıtma yoksa ona da saygı, sevgi gösterebilme, bu işte hoşgörünün ta kendisidir* şeklinde tanımlanmıştır⁷⁷.

Türkiye Cumhuriyeti kendi iç barışı, milli bütünlüğü ile toplumsal değerleri paylaşma yolunda yaklaşık 90 yılda çok mesafe kat etmiş bir ülke olarak Balkanlarda bizzat kendisinin getirdiği hoşgörü kültürünü sürdürme sorumluluğu taşımıştır. Bu kültür Balkan barışının anahtarı olmuştur. Bununla birlikte, Avrupa'nın tam ortasında Yahudilere bir zamanlar uygulanan katliamı bile geride bırakan Bosna -Hersek'de Sırp larca sürdürülen katliamlar ve bu katliamlara hoşgörü ile bakarak tasdik eden Batı âlemi, hoşgörü kavramının anlam ve önemini ne ölçüde kavranmadığını ortaya koymaktadır.⁷⁸

Bu durumda, Srebrenica'de, binlerce Müslüman Bosnalı'nın katledilmesi ile en üst seviyeye çıkan Türk-İslam kimliğinin ve etkisinin yok etme gayretlerinin boşa çıkartılması bu coğrafyada hoşgörünün Batı'nın yanlı tutumuna rağmen yeniden tüm alanlarda inşası ile mümkün görülmektedir. Srebrenica katliamının yapıldığı yıl olan 1995 yılının UNESCO tarafından *Uluslararası Hoşgörü Yılı*⁷⁹ olarak kabul edilmesi insanlığın hoşgörüye ne kadar ihtiyacı olduğunu bir göstergesidir. Prof. Sadık Turhal'ın Atatürk Kültür Merkez Başkanlığı görevi esnasında UNESCO'nun 1995 yılını hoşgörü yılı ilan etmesi vesilesiyle yazdığı ve 300'den fazla kişiye gönderdiği mektubunda, çatışmanın başladığı bir toplumda, dirlik, birlik ve esenlikten bahsedilmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir. Prof. Dr. Turhal ayrıca sosyal çatışmayı, psikolojik, sosyal ve ekonomik çözülme ve parçalanmanın izlediğini ve meydana gelen çatışmanın ise ancak hoşgörü ile önlenebileceğini ifade etmiştir⁸⁰.

Çatışma ülkenin kendi içinde olabildiği gibi komşu ve diğer ülkeler ile de olabilir. Şekli ne olursa olsun çatışmaların önlenmesinde hoşgörü önleyici bir yaklaşımdır. Nitekim atalarımız, *kanı kan ile yumazlar, kanı su ile yurlar* sözleriyle, iyimserliği ne kadar güzel bir benzetmeyle anlatırken, hoşgörünün adeta acıların panzehiri olduğunu söylemek istemişlerdir.⁸¹ Bu çerçevede, Türk-Arnavut ilişkileri yaklaşık 600 yıldır örnek seviyede devam etmektedir. Arnavutluk'un dini

⁷⁶ Mehmet Demirci, "Hoş Gör Ya Hu", *Erdem Dergisi*, Cilt:8, Sayı:22, Ankara, 1996, s. 173-174.

⁷⁷ Alev Kâhya-Birgül, "Barış Kültürü İçin Hoşgörü", *Bilge*, Ankara, 1998 Bahar 16, s. 72.

⁷⁸ Mustafa E. Erkal, "Sosyal Bütünleşmede Hoşgörün Yeri", *Erdem Dergisi*, Cilt:8, Sayı:22, Ankara, 1996, s. 151.

⁷⁹ Mehmet Nuri Yılmaz, "İslam Türk Kültüründe ve Anadolu'da Dini Müsamaha", *Erdem Dergisi*, Cilt:8, Sayı:22, Ankara, 1996, s. 19.

⁸⁰ Sadık Turhal, "Hoşgörü İhtiyacında Birleşmek", *Erdem Dergisi*, Cilt:8, Sayı:22, Ankara, 1996, s. III.

⁸¹ Müjgan Üçer, "Hoşgörü Üzerine", *Erdem Dergisi*, Cilt:8, Sayı:22, Ankara, 1996, s. 229.

kimliğini Müslümanlık aleyhine değiştirme amacıyla yapılan tüm girişimler, yani İslam-Hıristiyan çatışma ortamının yaratılmak istenmesi, yakından takip edilmelidir.

Sonuç ve Teklif

Türkiye Balkanlardan kökü sökülemeyecek izler bırakmıştır. Bu izlerin en fazla görüldüğü ülkelerin birisi de Arnavutluk'tur. Bu kapsamda; Arnavutluk'un başkentinin en büyük meydanında İslamiyet'in simgeleri olan Ethem Bey Camii ve Saat Kulesi ile Hıristiyanlığın simgesi olarak kabul edilen İskender Bey heykeli, başkent Tiran'ı ziyaret eden yerli ve yabancı her insanın bir şekilde göreceği ve bulunacağı meydanda dikilmesi hoşgörü ile karşılanmalıdır. Hoşgörünün çatışmayı değil barışı getireceği göz önüne alınarak Arnavutluk'ta gerek Türklüğü ve gerekse İslamiyet'i temsil eden başta Hacı Ethem Bey Camii ve Saat Kulesi olmak üzere tüm eserlere sahip çıkılmalıdır.

Resim-23 1980'lerde Ethem Bey Camii ve Saat Kulesi

(Arnavutluk Ulusal Müzesinde bulunmaktadır)

Türk ve Müslüman'ın Arnavutluk'un üç simgesinin bir arada bulunmasından rahatsız olmaması gerekmektedir. İstanbul'u fetih eden Fatih Sultan Mehmet Han'dan itibaren başta Balkanlar olmak üzere tüm imparatorlukta İslam-Hıristiyan çekişmesi yerine bir arada barış içinde yaşama hedef olarak gösterilmiştir. Bu üç sembol eserin birlikteliği Fatih'in vasiyetinin günümüze yansımadır. Ayrıca Mevlana Celaleddin Rumi'nin *Putperest isen de gel, kırk kere tövbeni bozsan da gel*, Yunus Emre'nin *yaratılanı hoş gör yaratandan ötürü* ve nihayet Hacı Bektaş Veli'nin *gelin canlar bir olalım, iri olalım diri olalım* sözleri ışığında söz konusu üç sembolün barış ve hoşgörünün temsilcisi olduğunu her ortamda ilan edilmesinin gerektiği düşünülmüştür.

Osmanlı Devleti, sınırları içinde yaşayan çeşitli din ve ırktan milletlerin ve etnik grupların hiçbir zaman dilini ve dinini değiştirmeye teşebbüs etmemiştir. Orta Avrupa'ya kadar Balkanlarda, Ortadoğu ve Kafkaslarda Osmanlı Devleti'nden koparak ayrılmış otuz kadar millet ve bunların teşkil eden etnik gruplar Osmanlı himayesi ve hoşgörüsü sayesinde altı asır varlıklarını devam ettirmişlerdir.⁸²

Atalarımızın Balkanlarda mevcut izleri ancak Türk-İslam kimliği ile birlikte huzur, hoşgörü ve barış içinde yaşayarak sürdürebilir. Bu açıdan simge olmuş değerler ülkeler arasında mevcut olan köprülerin daha güçlü atılmasının vesile olacaktır. Arnavutluk'un bu üç simgesini barış, huzur ve hoşgörü sembolleri olarak kabul edip bu konunun sürekli gündemde tutulması sağlanmalıdır. Özellikle küreselleşen bu yüzyılda; medeniyetler ve dinler arasında örülmüş duvarlar, ön yargıların yıkılması, birlikte yaşama kültürünün gelişmesi ve barışın sağlanabilmesi için dinler arasında karşılıklı diyalog ortamının oluşturulmasına büyük bir ihtiyaç duyulmaktadır. Çünkü geçmişte olduğu gibi günümüzde de, dinlerin özünde yatan tevhit fikrini ve hoşgörüyü kavrayamamış bazı topluluklar, din farklılıklarını maalesef savaş ve huzursuzluk bahanesi olarak görmektedirler⁸³.

⁸² Mehmet Sağlam, "Geleneksel Türk Hoşgörüsü", *Erdem Dergisi*, Cilt:8,Sayı:23, Ankara, 1996, s. 362.

⁸³ Mehmet Nuri Yılmaz, " Barış İçin Diyalog-Dinlerin Bir Arada Yaşamaya Katkısı", *Cumhuriyet Üniversitesi Uluslar arası Sempozyum Tebliğleri*, (12 Eylül 2002), Sivas, 2003, s.13.

Bugün dünyanın hemen hemen her yerinde din çatışması yerine birlikte barış ve güven içinde yaşama fikrinin hâkim olduğu göz önüne alındığında aslında farklı maksatlarla oluşturulan bu üç eserin gerçek anlamda çok faydalı işlerin başarılmasında bir başlangıç, bir mihenk taşı olacağı düşünülmektedir. Türk'ün tarihten izlerinin daim olması; paylaşılan ortak değerlerde toplumların esas yapısını bozmaya yönelik düşünce ve eylemlerden kaçınılması gerekmektedir. Söz konusu ortak paylaşımın ilim dünyasında yapılan seminer, konferans, bilgi şöleni vb. faaliyetlerle desteklenmesinin ve bu modelin başta Balkan ülkeleri olmak üzere Türk'ün iz bıraktığı tüm ülkede tekrarlanmasının uygun olacağı düşünülmektedir.

Balkanlarda yaşayanların tarih boyunca kendi ulusal ve dinsel benliklerini koruyabilme gerçeği Türk'ün dini hoşgörüsünün tipik bir örneği oluşturmaktadır⁸⁴. Hoşgörüyü bir yaşam tarzı olarak benimseyen Türk Ulusunun bu geleneğini sürdürmesi sadece Balkanlarda değil Türk izlerinin bulunduğu tüm coğrafyada barışın ve huzurun garantisi olduğunu göstermelidir. Bu kapsamda, Balkanlarda Kasım aylarının birinde bir hoşgörü bilgi şöleni Tiran'da üç sembolün bulunduğu mekânda yapılması ise Arnavutluk'ta dâhil Balkanlarda Türklüğe ve İslam'a karşı yürütülen saldırıya en güzel cevap olacağı düşünülmektedir. Bu üç sembolün *hoşgörü sembolü* olarak dünyaya tanıtılması Balkan barışı, dünya barışı ve İslam-Hıristiyan çatışmasının önlenmesi yoluna olumlu etki yapacağı düşünülmektedir. Türkiye'den Arnavutluk'a giden her Türk ve Müslüman imkânları ölçüsünde İslamiyet'in Arnavutluk'ta ki simgeleri olan Hacı Ethem Bey Cami ve Saat Kulesi'ni ziyaret etmelidir.

Sonuç itibariyle, Türkler, tarihte de günümüzde de hoşgörü ile bilinen bir millettir. Bu hoşgörü, Türk Milleti'nin ayrılmaz bir özelliği olmuştur⁸⁵. Ancak, 1996'de Devlet Bakanlarından Ayvaz Gökdemir'in ifade ettiği gibi milli birlik ve bütünlüğümüze, vatanımıza, canımıza ve namusumuza saldırmayan insanların bizden göreceği şey daima hoşgörü olmalıdır⁸⁶. Bu konuda en son sözü Mustafa Kemal Atatürk “ *Dünyanın bize hürmet göstermesini istiyorsak, evvela bizim kendi benliğimize ve milletimize bu hürmeti hissen, fikren(düşüce bakımından), fiilen(yaşayış bakımın) bütün iş ve hareketlerimizde gösterelim. Bilelim ki, milli benliğini bulamayan milletler, başka milletlerin avı olur*” sözüyle hoşgörünün oluşması için önce iç barışın milli bütünlüğün ve milli toplum olmak için ortak kültür paydasında birleşmek gerektiğini ifade ederek belirtmiştir⁸⁷.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV BELGELERİ

1. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, Fon Kodu:03010,Kutu No:233, Dosya No:570, Belge No:12.

II. RESMİ YAYINLAR

Ayın Tarihi, Sayı: 215,(1-31 Ekim), 1951.

II. HATIRALAR

DEGRAND, A., *Souvenirs De LA Haute –Albania*, Paris, 1901.

⁸⁴ İskender Mezbeğ, “Türk'ün Dini Hoşgörüsü ve Sırp Kilisesi”, *Erdem Dergisi*, Cilt:8, Sayı:24, Ankara, 1996, s. 857.

⁸⁵ Abdurrahman Küçük, “Türklerin Anadolu'da Azınlıklara Dini Hoşgörüsü”, *Erdem Dergisi*, Cilt:8, Sayı:23,Ankara, 1996, s. 555.

⁸⁶ Ayvaz Özdemir, “Hoşgörü İhtiyacı”, *Erdem Dergisi*, Cilt:8,Sayı:22, Ankara, 1996, s. 1.

⁸⁷ Alev Kâhya-Birgül, “Barış Kültürü İçin Hoşgörü”, *Bilge*, Ankara, 1998 Bahar 16, s. 71.

III. GAZETELER

1. Hürriyet Gazetesi

Hürriyet Gazetesi, 09 Mart 1951.

IV. TETKİK ESERLER

ACUN, Hakkı, *Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri*, Ankara, 2011.

ARASLI, Altan, *Avrupa'da Türk İzleri II*, Ankara, 2001.

ARIK, Rüçhan, "Batılaşma Sürecinde Balkan-Anadolu Beraberliği", *Balkanlar'da Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri* (17-19 Mayıs 2000 Şumnu-Bulgaristan), Cilt I, Ankara, 2001, s. 71-75.

ATMACA, Tayfun, "Zamanın Durduğu Mekân Hacı Ethem Bey Camii ve Saat Kulesi", *TİKA Avrasya Bülten*, Ankara, Aralık 2005, s. 16-22.

ATMACA, Tayfun, *Krallıktan Cumhuriyet'e Tarihte İz Bırakan Dostluğun Mimarları Zogu ve Atatürk*, Ankara, 2007.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Eserleri Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk IV* (4,5,6. Kitap), İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 2000.

BIBERAJ, Elez, *Albania-A Socialist Maverick*, London, 1986.

BLEJER, Mario I., MECAGNI, Mauro, SAHAY, Ratna, HIDES, Richard, JOHSTON, Barry, NAVY, Piroška, PEPPER, Roy, *Albania: From Isolation Toward Reform*, Washington/Amerika, 1992.

BOZBORA, Nuray, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk-Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi*, İstanbul, 1997.

DEMİRCİ, Mehmet, "Hoş Gör Ya Hu", *Erdem Dergisi*, Cilt:8, Sayı:22, Ankara, 1996, s. 173-178.

ELSIE, Robert, *Historical Dictionary of Albania, European Historical Dictionaries, No:42*, Lanham, Maryland and Oxford, 2004.

ERKAL, Mustafa E., "Sosyal Bütünleşmede Hoşgörün Yeri", *Erdem Dergisi*, Cilt:8, Sayı:22, Ankara, 1996, s. 151-158.

FIRATLI H. Erkan – ATMACA Tayfun, Hacı Ethem Bey Camii, Tiran, 2005.

GIAFFO, Lou, *Albania: Eye of the Balkan Vortex*, USA, 1999.

GÖKDEMİR, Ayvaz, "Hoşgörü İhtiyacı", *Erdem Dergisi*, Cilt:8, Sayı:22, Ankara, 1996, s. 1-3.

<http://arnavutluk tarihi.blogspot.com/2011/08/ethem-bey-camii.html>.12.06.2012.

<http://benimgezilerim.wordpress.com/2010/04/02/arnavutluk/>.12.06.2012.

http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_statues_of_Stalin#Albania15.07.2012.

[http://en.wikipedia.org/wiki/Skanderbeg_Monument_\(Tirana\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Skanderbeg_Monument_(Tirana)) 12.06.2012.

<http://www.incemeseler.com/sahsi-meseleler/302-mezhep-imammz-mam-azam-ne-kadar-tanyoruz.html>.13.07.2012.

<http://www.misarac.com/PDF/ARNAVUTLUK.pdf>.12.06.2012.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/2, Winter 2013

<http://www.vgm.gov.tr/icerikdetay.aspx?Id=136>.12.06.2012.

- İNALCIK, Halil, "Arnavutluk'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei", *Fatih İstanbul Dergisi*, Cilt I, Sayı 2, İstanbul, (Temmuz),1953, s. 153-175.
- K. Süsseim, "Arnavutluk", *İslam Ansiklopedisi* Cilt I, M.E. B, İstanbul, 1978, C.I.
- KÂHYA-BİRGÜL Alev K, "Barış Kültürü İçin Hoşgörü", *Bilge*, Ankara, 1998 Bahar 16, s. 70-73.
- KIEL, Machiel, *Otoman Architecture in Albania 1385-1912*, İstanbul, 1990.
- KOCA, Salim, "Türkler ve İslamiyet", *Erdem Dergisi*, Cilt:8, Sayı:22, Ankara, 1996, s. 263-286.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, *Dini Azınlıklar ve Türk Hoşgörüsü*, Ankara, 2010, s. 306.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, "Türklerin Anadolu'da Azınlıklara Dini Hoşgörüsü", *Erdem Dergisi*, Cilt:8, Sayı:23,Ankara, 1996, s. 555-582.
- KÜPHELİ, Yusuf, *Tarih İzinde Balkanlar ve ABD*, Ankara, 2000.
- MANASHASA, Edmond, "The Plan Schemes and Interior Elements of the Existing Mosques Built During the Ottoman Empire Period in Albania", *1'st International Conference on Architecture and Urban Designs Proeedings* 19-21 April 2012-www.icaud epoka.edu.al, s. 277-288.
- MEZBEĞ, İskender, "Türk'ün Dini Hoşgörüsü ve Sırp Kilisesi",*Erdem Dergisi*, Cilt:8, Sayı:24, Ankara, 1996, s. 857-865.
- MEZINI, Ledita, "Desining Based on Place Attachment-Tirana Case Study", *1'st International Conference on Architecture and Urban Design Proceeding* 19-21 April 2012, www.icaud.epoka.edu.al, Tiran, 2012, s. 837-844.
- ÖZDEŞ, Talip, "Din-Siyaset İlişkisi ve İslam Dünyası", *Stratejik Düşünce*, Yıl:3, Sayı:31, Ankara, Haziran 2012, s. 37-43.
- POJANI, Dorina, "City Profile Tirana", *Elsevier*, 2010, Tiran, s.483-495.
- SAGLAM, Mehmet, "Geleneksel Türk Hoşgörüsü", *Erdem Dergisi*, Cilt:8, Sayı:23, Ankara, 1996, s. 359-364.
- SARAY, Mehmet, *Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü, Atatürk ve Laiklik*, Ankara, 2002
- SLOANE, William M., *Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar*, İstanbul, 2008.
- TAŞKIRAN, Cemalettin, *Balkanlarda İzlerimiz*, Ankara, 2010.
- TURHAL, Sadık, "Hoşgörü İhtiyacında Birleşmek", *Erdem Dergisi*, Cilt:8, Sayı:22, Ankara, 1996, s. I-VIII.
- ÜÇER, Müjgan, "Hoşgörü Üzerine", *Erdem Dergisi*, Cilt:8, Sayı:22, Ankara, 1996, s. 229.
- YILMAZ, Mehmet Nuri, " Barış İçin Diyalog-Dinlerin Bir Arada Yaşamaya Katkısı", *Cumhuriyet Üniversitesi Uluslar arası Sempozyum Tebliğleri*, (12 Eylül 2002, Sivas), Sivas, 2003, s.1-99.
- YILMAZ, Mehmet Nuri, "İslam Türk Kültüründe ve Anadolu'da Dini Müsamaha", *Erdem Dergisi*, Cilt:8, Sayı:22, Ankara, 1996, s. 19-29.
- YOUNG, Antonia, "Religion and Society in Present –Day Albania", *Journal of Contemporary Religion*, Volume:14, No:1, London, 1999, s. 5-16.